

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לב-לג

מְלֵאכַת מַחְשֶׁבֶת

מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור
בצלאל בריכוכבא

בהגיעו לגבורות

חלק ב

עורכי הכרכים:

סטפני בינדר, אשבל רצון וינון שבטיאל

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
דוד אסף, יורם כהן, משה מורגנשטרן, ורד נעם,
ישי רוזן-צבי, יובל רוטמן, דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: עומר מיכאליס

עריכת לשון (עברית): שרה פוקס
עריכת לשון (אנגלית): אליז שזר

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ב

תעודה

חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה א
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ב
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ג
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ד
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ח-1988	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ז
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ח
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה ט
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יא
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יב
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יג
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה יד
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טו
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה טז-יז
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יח
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה יט
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כ
תעודה כא-כב חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כא-כב
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כג
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כד
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כה
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כו
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כז
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כח
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה כט
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה ל
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	תעודה לא

בעטיפה: מטבע מימי מרד בר-כוכבא (132-135/136 לספ'). צד ימין: ארבעת (?) המינים והכתובת "לחרות ירושלם". צד שמאל: תיאור סכימטי של חזית המקדש והשם "שמעון".

מקור: Classical Numismatic Group, Inc. <http://www.cngcoins.com>

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליניר

תוכן העניינים

חלק א

13	רשימת המחברים
	העורכים
17	על הקובץ
	סטפני בינדר, אשבל רצון, ינון שבטיאל
27	פרופסור בצלאל בר-כוכבא ומפעלו המדעי
27	א. קורות החיים של בצלאל בר-כוכבא
30	ב. תרומה למחקר
33	ג. רשימת פרסומים
39	ד. תקצירי הספרים שפרסם בצלאל בר-כוכבא באנגלית

היסטוריה

	1. ימי הבית השני – התקופה הנאו־בבלית והתקופה הפרסית
	רן צדוק
	על מוצא הכשדים, קשרי יהודה עם בבל וההשלכות הנובעות
55	מהממצא הרלוונטי
	אלכסנדר פאנטאלקין
	יוונים במזרח בתקופת השלטון הנאו־בבלי ועלילותיו של
73	אנטי־מנידאס, אחיו של אלקאיוס
	אלכסנדר רופא
95	עולמו של בעל ספר דברי הימים על פי היגדיו האנכרוניסטיים
	2. ימי הבית השני – התקופה ההלניסטית והחשמונאית
	מיכל דרורי אלמלם ודניאל שוורץ
107	'גליל הגוים' או 'גלילות פלשת' (מקבים א ה, 15)?

- דורון מנדלס
 127 רעיון מדיני הלניסטי בספר מקבים ב
- איל רגב
 137 דמותו של יהונתן המלך לאור מטבעותיו
3. ימי הבית השני – ימי הורדוס והנציבים
 יוסף גייגר
 157 הורדוס כאיש רוח יווני
- סטפני א' בינדר
 171 ניקולאוס איש דמשק: קטעים אוטוביוגרפיים
- טל אילן
 185 יוספוס כמקור לרומן בין טיטוס לברניקי
- לסטר ל' גראבה
 201 יוסף בן מתתיהו ו'עזרא ונחמיה': כיצד השתמש ההיסטוריון היהודי במקורותיו?
- זאב ספראי ורן אורטנר
 213 ביתי הוא מבצרי – לוחמה רב מפלסית ולוחמה תת-קרקעית בשטח בנוי בתקופה הרומית: המקרה של יהודה
4. לאחר החורבן – התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית
 מרים בן זאב הופמן
 243 טקיטוס ומקור העם היהודי
- מרב חקלאי
 259 עיון במשנה, בבא מציעא ד, א, לאור דיונים במשפט הרומי על חוזה מכירה (*emptio venditio*)
- עודד עיר-שי
 כת הנובאטיאנים, סבאטיוס – מומר יהודי ופרסביטר נובאטיאני – והוויכוח על מועד הפסחא הנוצרי: הַרְזִיָה וזהות בראי ההיסטוריוגרפיה הנוצרית במאה החמישית
- 279

ארכאולוגיה

5. ארכאולוגיה והיסטוריה – עולמות נפגשים

רוני רייך
 על משמעותה של ה'ראיה מן השתיקה' בפרשנות ממצא
 317 ארכאולוגי חסר: מקרי מבחן מירושלים

יוסף פטריך, יונתן דבור, רועי אלבג
 'עוֹרָה לָמָּה תִּישָׁן אֲדָנִי הַקִּיצָה אֶל תּוֹנַח לְנֶצַח' (תהילים מד, כד)
 339 על מפנה המקדש, חנוכתו וזריחת החמה

עוזי ליבנר ורועי צבר
 373 הרקע להשתלטות החשמונאית על הגליל

רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י
 389 לזמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת בהרודיון

גיא ד' שטיבל
 'מה יש בשם?': על אוסטרקון ממצדה, שמות, כינויים וכינויים
 423 מוסוים

ינון שבטיאל
 הגליל ומרד בר-כוכבא: מבט אחר לבחינת השתתפותו של הגליל
 451 במרד לאור עדותן של מערכות המסות

אלכסנדר מלמד
 מערכות המסות בנשר-רמלה ותרומתן לחקר מערכות המסות
 489 בארץ ישראל

6. חברה וכלכלה

מאיר בר-אילן
 533 שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית בעת העתיקה

יהושע שוורץ
 'וקווצותיו סדורות לו תלתלים': על שער הראש והזקן של הגבר
 553 היהודי בספרות חז"ל

- 579 אברהם (אבי) ששון
הנוטע לרבים על אם הדרך – כלכלה וחברה
- 603 זאב ספראי
כלכלת פלשתינה – בין פלשתינה הרומית לשתי
הפלשתינות הביזנטיות
- 698 תקצירים באנגלית
- 700 רשימת המחברים באנגלית

חלק ב

- 723 רשימת המחברים

ספרות ולשון

7. קומראן וספרים חיצונים
- 729 דבורה דימנט
רעיון שתי הדרכים בטקסטים מקומראן
- 757 כנה ורמן
אחרית ימים הווה ומשיח שבא ומת
- 799 נועם מזרחי
'שירה מגויסת': למקורותיה של מגילת המלחמה ולתולדות השירה
העברית בימי הבית השני
- 855 יונתן אדלר
מכלול שרידי התפילין ממדבר יהודה: פרסום ראשוני של פרויקט
מחקר חדש
- 873 אשבל רצון
גאוגרפיה ותאולוגיה: צורת הארץ בספר העיריים והרקע המקראי
שלה

8. משנה ותלמוד

- משה בר־אשר
915 שני עניינות בדקדוק שם העצם בלשון המשנה
- דוד הנשקה
925 קריאת התורה של יום הכיפורים במקדש: בין משנה ראשונה
למשנה אחרונה
- דפנה ברץ
957 מעשה 'הכוהן הצדוקי שהקטיר מבחוץ' בהשתלשלותו
- חיים מיליקובסקי
975 ויקרא רבה פרשה כה פסקה ד ומקבילותיה: עיונים בהתהוות
המדרש הקדום
- ציונה גרוסמרק
993 'והיא איכא ימא דחמץ? דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'
- דן יפה
1013 *Nihil Obstat Imprimatur*: חכמי התלמוד והאוונגליונים של
היהודים-הנוצרים – עיונים חדשים
9. תפילה ופרשנות
- יורם ארדר
1037 דיני בכור בהמה טהורה בהלכתו של הקרא יפת בן עלי
- יהודה ליבס
1071 ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי
- יעקב שמואל שפיגל
1081 ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו וההקדמה שכתב לפירושו
'חסדי אבות' על מסכת אבות
- חיים א' כהן
1137 'פְּדָבֵר הָאֱמוּר': מסורת קריאה ודקדוק הלשון הבאים כאחד
- 1178 תקצירים באנגלית
- 1180 רשימת המחברים באנגלית

ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי

יהודה ליבס

דבר גדול עשתה פרופ' ברכה זק בפרסום ספר יפה זה, שבו נידונות בעמקות השקפותיו של ר' שלמה אלקבץ בסוגיות עיקריות של מחשבת ישראל. אלקבץ, שידיו רב לו גם ביכולתו הלשונית, השירית והדרשנית, היה מורו של רמ"ק ועמיתו של מרן ר' יוסף קארו, ומן הבולטים שעיצבו את הרנסאנס התרבותי היהודי במאה השש עשרה, שמרכזו בעיר צפת. ספרה של זק מצטרף למחקרים חשובים אחרים שהתפרסמו לאחרונה על דמויות מפתח בתנועה זו, ויחד מצטרפים הם לתמונת פסיפס של תקופה משמעותית ביותר בתולדות היהדות ובתקומתה. כוונתי לספרו של מוטי בנמלך על שלמה מלכו,¹ לספרה של מור אלטשולר על ר' יוסף קארו,² למחקריה של זק עצמה על רמ"ק³ ולספרו של יוסף אביב⁴ על האר"י, ועוד. ספרה של זק אינו לגמרי חדש, בהיותו מבוסס על עבודת הדוקטור שלה מלפני שנים רבות. אך בכל זאת לא קטן כאן החידוש, גם בגלל העדכונים המצויים בספר, וגם בעצם יציאתו לאור כספר ממש, כי מחקרים שנשארים בפורמט של דוקטורט אינם זוכים להד הראוי להם, ואינם נכנסים דיים למחזור הדם של המחקר. יש אפוא חשיבות גדולה בהוצאה לאור של ספר כרוך כהלכה.

במקרה שלפנינו נודעת לכריכת הספר גם חשיבות נוספת, כי ממנה פרצו ועלו הדברים שעליהם מבקש אני לכתוב. על הכריכה מוטבעות בצורות שונות שורות מן השיר לכה דודי, שנלקחו מכתב יד יפה, בכתיבה שנראית לי מזרחית מן המאה השבע עשרה, ומכילות נוסח מפתיע לכל מי שמכיר את השיר, כלומר לכולנו.

* בעקבות ספרה של ברכה זק, כרם היה לשלמה: האל, התורה וישראל בכתבי ר' שלמה הלוי אלקבץ, באר שבע תשע"ח. הרצאה שנישאה בערב לכבוד ספר זה באוניברסיטת בן גוריון בנגב, אור לכ' בכסלו תשע"ט.

- 1 מ' בנמלך, שלמה מלכו: חייו ומותו של משיח בן יוסף, ירושלים תשע"ז.
- 2 מ' אלטשולר, חיי מרן יוסף קארו, תל אביב תשע"ו.
- 3 רבים מאלה נקבצו בספרה, ב' זק, בשערי הקבלה של רבי משה קורדובירו, באר שבע תשנ"ה.
- 4 י' אביב, קבלת האר"י (בשלושה כרכים), ירושלים תשס"ח.

השיר לכה דודי הוא היצירה המפורסמת ביותר של ר' שלמה אלקבץ, וגם אולי הטקסט העברי הידוע ביותר של ראשית העידן החדש, בהיותו מושר בכל תפוצות ישראל בתפילת קבלת שבת, בלחנים רבים אף יפים. זו באמת יצירת מופת, שרובה שיבוצים של מקראות ודברי חכמים המשתלבים יחד להמנון נהדר מיסטי ומשיחי, קבלי ולאומי. אין פלא אפוא שיצירה זו זכתה למחקר רב ולניתוחים היסטוריים, ריטואליים, ספרותיים ותוכניים,⁵ וגם זק מקדישה בספרה פרק יפה לשיר זה.⁶ כאן אצמצם את דבריי לחידושים שעלו מתוך דף כתב היד ששימש בכריכת הספר.

דף זה וחלקו התחתון, המכיל את נוסח 'לכה דודי', מצורף גם למאמר זה. הוא נמצא למפיקי הספר, ואף לי, בצילום באינטרנט באתר פורום משתמשי אוצר החכמה.⁷ לפי הצילום אפשר שדף זה, דף צח לפי המצוין בו, כבר נתלש מכתב היד השלם. מכל מקום, עם כל מאמצי לא עלה בידי לאתר איפה נמצא כתב היד, ואפשר שאינו בספרייה ידועה, אלא הוא קניינו הפרטי של המגיב באתר הנ"ל. אך גם כך, מתוך הדף גופו אפשר לזהות לאיזה חיבור הוא משתייך. בחלקו העליון של הדף מובא קטע על קבלת שבת משער הכוונות שמפתחי האר"י⁸ (קבלת שבת היא גם הכותרת בשול העליון של הדף המצולם), אך לאחרי, בין מזמור לדוד למזמור שיר ליום השבת, במקום שלפי האר"י יש לומר רק 'בואי כלה בואי כלה', מובא בדף, כמו בתפילת קבלת שבת של היום, השיר לכה דודי, ולפניו המשפט: 'אחר כך יאמר שיר זה כמנהג הרב ר' חיים זלה"ה'.

בצד שמאל בגומחות שליד נוסח השיר מובאות בדף זה שתי 'הגהות'. אחת מהן נוגעת למילים 'מראש מקדם', ולשונה: 'צמח אותיות הקודמות לראש הם שבת', כוונת הדברים היא הפך ממשמעם, ובאו לציין שהאותיות ראש מופיעות בסדר האל"ף ב"ת לפני (קודם) אותיות שבת.⁹ בסוף הדף, מול 'וגם ברינה' מובא נוסח חלופי עם תפקידו הריטואלי: 'שבת במועד יאמר וגם בשמחה'. אגב, שני הנוסחים האלטרנטיביים כוללים בראשם את וי"ו החיבור שאינו נוהג בנוסח המורגל היום. המלה 'צמח' דלעיל מזהה את בעל ההגהה. הריהו ר' יעקב צמח, מעורכיה המובהקים של קבלת האר"י, שהעתיק את כתבי האר"י והוסיף עליהם גם דברי אחרים וגם הגהות מעין זו, הפותחות במלה 'צמח', ואף כתב ספרים המסכמים בלשונו

5 רבים מאלה נזכרים בהמשך המאמר.

6 זה הפרק האחרון שבספר, עמ' 210-215.

7 בכתובת: <http://forum.otzar.org/viewtopic.php?f=50&t=6272#p54870>

8 בהוצאה החדשה, שנערכה מכתב יד ר' חיים ויטאל, נמצא הקטע בשער התפלה (שער הכוונות), מכון אהבת שלום, ירושלים תשמ"ח, עמ' רמ טור א (בשינויי נוסח קטנים).

9 תמורת אותיות יורדת זאת נזכרת בספרו של ר' משה קורדוברו, פרדס רימונים, שער ל פרק ז, מונקאטש תרס"ו, כרך ב, דף ע"א טור א.

כתבים אלה.¹⁰ הדרך שלפנינו שייך אפוא לשער הכוונות בעריכת צמח (מצויים גם כתבי יד נוספים של חיבור זה בעריכתו). ואכן גם שם באתר מצוין שהדרך שייך לחיבור מאת צמח, בלי פירוט נוסף.

השיר שברף שונה מ'לכה דודי' המורגל בפנינו (הנוסח הרגיל מובא בסוף מאמר זה), ובראש וראשונה באורכו. ארבעה מבתי השיר חסרים בנוסח הדרך. אין לומר שמקומם בדרך הבא של כתב היד שאינו לפנינו, מפני שהדרך שלנו מסתיים בבית האחרון של השיר הפותח ב'בואי בשלום'. זה אף מתאים להיות אחרון הן מצד תוכנו ולשונו, והן מאחר שהוא חורג מן האקרוסטיכון של שם המחבר. רק סופו של בית זה, 'תוך אמוני עם סגולה, בואי כלה בואי כלה', לא נכלל בדרך, ובוודאי נוסף בדרך שאחריו.

אילולי היכרנו את השיר במלואו, חסרון ארבעת הבתים לא היה ניכר, שכן האקרוסטיכון שבראש הבתים הנמצאים כאן מרכיב בשלמות את השם שלמה. הבתים הנוספים אך מוסיפים לשלמות זו, כי ראשיהם משלימים את הכינוי 'הלוי', אשר ליווה את אלקבץ ואף מצוי בשמות ספריו ברית הלוי ומנות הלוי. קשה לתאר שמישהו ישמיט בתים אלה, ומכאן נסיק שהדרך שלנו מכיל נוסח קודם של 'לכה דודי', לפני שנמלך המשורר והוסיף לו עוד ארבעה בתים (אפשרות אחרת, אומנם רחוקה, היא שבהוספה זו ביקש אלקבץ לנכס לעצמו שיר של חכם אחר בשם שלמה, כגון שלמה מולכו שיכור המשיחיות).¹¹

אגב, הבית המשלים את השם שלמה בדרך שלפנינו הוא זה שפותח ב'התעוררי', ובהוספה הופך הוא להיות הבית הפותח של השם 'הלוי', והבית 'התנערי מעפר מוסף לפניו. הסיבה לדבר תוכנית היא, כי בשלבי הגאולה קרובה ההתנערות מעפר ליציאה מתוך ההפכה שבבית הקודם.

בצד הנוסח הארוך, הכולל את כל בתי 'שלמה הלוי', נוסח קצר זה של השיר, כפי שמצוי בדרך שלפנינו, הוסיף להתקיים בכמה מנהגי תפילה עד הדורות האחרונים. כך למדים אנו ממחקרו של משה חלמיש.¹² לדעתו, במנהגים אלה נשמטו כמה בתים. אך לאור הימצאות הנוסח הקצר בדרך כתב היד הקדום שלנו, עם ההודעה שזוה הנוסח שהיה משורר ר' חיים ויטאל, נראה יותר כאמור שזה דווקא הנוסח הקדום, שעליו הוספו אחר כך כמה בתים. וכך גם הדעת נותנת, כי מי ישמיט בכוונה וידלג על בתים יפים אלה? וגם קשה לחשוב שמשמיט שכזה ידאג לקיום השלם של האקרוסטיכון 'שלמה'.

10 ראה ג' שלום, לתולדות המקובל ר' יעקב צמח ופעולתו הספרותית, קריית ספר כו (תש"י), עמ' 185-194.

11 ראה עליו בספרו הנזכר של בנמלך, לעיל, הערה 1.

12 מ' חלמיש, הנהגות קבליות בשבת, ירושלים תשס"ו, עמ' 235.

באשר לנוסח מילות השיר, החידוש הבולט ביותר שעולה מן הדף שלפנינו, ומכריכת ספרה של זק, הוא בבית הפותח 'מקדש מלך עיר מלוכה', שבפינו חותם במלים 'והוא יחמול עלייך חמלה', וגרסת הדף הפוכה ממש: 'ולא חמל עליך חמלה'. נוסח זה ציין כבר חלמיש,¹³ שהוא נמצא בספר משנת חסידים לר' עמנואל חי ריקי,¹⁴ וכן כנוסח אחר בהערת שוליים באותיות קטנות בסידור ספרדי.¹⁵ אך מר' יעקב צמח, המסתמך במפורש על ר' חיים ויטאל, מביא חלמיש דווקא את הנוסח ההפוך והמורגל: 'והוא יחמול עליך חמלה'.

חלמיש מביא זאת מהגהת צמח על ספר פרי עץ חיים,¹⁶ כפי שנרפס בסוף המאה השמונה עשרה, שהוא מהדורה אחרת של שער הכוונות. וכזאת אומנם מצינו גם בספר אחר של ר' יעקב צמח, ספר נגיד ומצווה, שבו תמצת צמח את שער הכוונות הנ"ל שבעריכתו.¹⁷ שם חוזר צמח גם על עיקרי החידושים הנמצאים בדף שלפנינו, וגם על הנוסחאות הייחודיות של השיר לכה דודי, אך בלי להביא את כל נוסח השיר. נוסח ייחודי כזה מוצא צמח, כאמור, בלשון 'והוא יחמול עלייך חמלה', שמצוין כנוסח הנכון, כמו בנוסח ההגהה על פרי עץ חיים, גם בנגיד ומצווה. ברור מכאן שנוסח חרוז זה נחשב בעיני צמח בעייתי, שיש צורך לציין את נוסחו הנכון, להוציא מלב הטועים והגורסים נוסח אחר, אך לדעתי אין להסיק מכאן שדווקא 'והוא יחמול' היה הנוסח הנכון בעיניו. איפכא מסתברא. דומני שחלו ידיים בהגהה ושינו זאת להפך דעתו, וכך עולה לדעתי מכתבי היד.¹⁸ בכתב יד אחד שבו נכתב אומנם תחילה הנוסח 'והוא יחמול עליך חמלה' הוקפו מילים אלה בעיגול, ומעליהן נכתב 'צ"ל ולא חמל עלייך עליך [!] וכו' ולא והוא יחמול וכו'.¹⁹ בכתב יד אחר הנוסח הוא 'ולא חמול עליך חמלה'.²⁰ בכתב יד אחר, הכתוב בכתובה מזרחית ומצוין בו תאריך כתיבתו, שנת תי"ד, כלומר עוד בימי חייו של צמח, נכתב בתחילה כמדומה

13 שם, עמ' 233.

14 אמשטרם תפ"ז, צ ע"ב.

15 שפת אמת, צפת תקצ"ב.

16 קארץ תקמ"ה, פ ע"ד.

17 ספר זה חזר צמח ותמצת, בהדגשת המנהג המעשי, בספרו שולחן ערוך של האר"י. יחסו של שולחן ערוך זה לספר נגיד ומצווה ולשער הכוונות בעריכת צמח דומה באמת ליחסו של ספר שולחן ערוך לר' יוסף קארו לספרו המוקדם בית יוסף.

18 נגיד ומצווה נשתמר בכתבי יד רבים מאוד, ורק את חלקם בדקתי.

19 ספריית בית המדרש ללימודי יהדות, ניו יורק Ms. 1563 (מספר סרט במתכ"י F 10661), דף נז ע"א. כתב היד מן המאה השבע עשרה בכתובה איטלקית.

20 הספרייה של האקדמיה ההונגרית למדעים, בודפשט, הונגריה, Ms. Kaufmann A 20 (מספר סרט במתכ"י: F 14545, MSS-D 7735), דף נא ע"ב.

'ולא יחמול עליך חמלה', אך המלה 'יחמול' תוקנה ל'חמל', ו'חמל' מופיעה גם כתיקון בשולי כתב היד.²¹

הנוסח 'ולא חמל', המצוי כזכור גם בדף שלנו, נמצא גם בספר מחברת הקודש,²² שהוא סיכום של הנהגות התפילה הלוריאנית, ואין ספק בלבי שהוא המקורי (או בווריאציה דלעיל 'ולא חמול').²³ כך שר זאת רח"ו וכך יצא מידי ר' שלמה אלקבץ. שהרי לא מסתבר שיהיה מי שישנה את הנוסח הנעים 'והוא יחמול' ויהפוך אותו לנוסח הקשה לעיכול מבחינת תוכנו, 'ולא חמל'.

הנתיב ההפוך גם קל הוא וגם מתועד. כידוע, השבתאים שסברו שהגיעה עת הגאולה שינו 'לטובה' את נוסחו של בית זה ב'לכה דודי'. כך מצינו בספר חמדת ימים, אשר יוצא כנגד הנוסח המקובל של הבית, ומציע במקומו נוסח יותר אופטימי, שסופו אכן 'והוא יחמול עליך חמלה': 'מקדש מלך עיר מלוכה מאז היתה ראש ממלכה והיא עתה תתעטר במלכה והוא יחמול עליך חמלה', וכיוצא בכך נהג חמדת ימים גם בבית שאחריו 'התנערי מעפר'²⁴ (על הזיקה בין שני בתי השיר הללו דיברנו לעיל). משהו דומה מצינו גם אצל אחרים, כגון תלמידי הגאון מווילנא שעלו לירושלים והשמיטו מן השיר את שני הבתים הנ"ל בגלל יחסם המורכב לשבתאות.²⁵

נראה אפוא שהשינוי מ'לא חמל' ל'הוא יחמול' נעשה בהשפעה שבתאית. כאן יימצא גם פשר נימת המחאה נגד שינוי זה, העולה מכתבי היד של נגיד ומצווה, והובאה לעיל. כי מחבר ספר זה, ר' יעקב צמח, האריך ימים עד מאוד,²⁶ ובסופם ראה בחלחלה את תנועתו המשיחית של שבתי צבי, ושמו חתום בראש כתב החרם שפרסמו חכמי ירושלים נגד שבתי.²⁷ שימוש בשמו לצרכים שבתאיים עשוי אפוא בצדק לעורר תגובות מחאה.

ניסיון של ריכוך נוסח החרוז מצאנו אומנם אף לפני השבתאות, כי כזכור בכתב יד משנת תי"ד נכתב תחילה 'ולא יחמול'. נוסח זה, שגם מצד הצליל מצוי

21 מכון בן צבי, ירושלים, Ms. 2243 (מספר סרט במתכ"י F 27152), דף סז ע"א.

22 קארץ תקמ"ג, כ ע"א.

23 זו דעתו של עודד ישראלי. שם הפועל 'חמול' אפשרי כמקבילה של 'שבת' בטור הקודם 'רב לך שבת בעמק הבכא'.

24 חמדת ימים, חלק שבת קודש, פרק ה.

25 'ליבס, תלמיד הגר"א, השבתאות והנקודה היהודית (בראשית המאמר, המצוי גם באתרו של יהודה ליבס), בתוך ספרו לצבי ולגאון, תל אביב תשע"ז, עמ' 124.

26 הוא נולד בליסבון למשפחת אנוסים כנראה בשנת ש"ל, עוד בחיי האר"י, ונפטר בירושלים בשנת תכ"ז.

27 ראה ג' שלום, שבתי צבי, תל אביב תשי"ז, עמ' 201.

בין 'ולא חמל' לבין 'והוא יחמול', צריך ודאי לקוראו בלשון תמיהה,²⁸ אחרת יבטא ייאוש גם מן הגאולה העתידית ויעמוד בסתירה לכל רוח השיר לכה דודי, המלא בתקוה משיחית.

נוסח 'לכה דודי' בדף שהוטבע בכריכתנו שונה מן המוכר גם בפרטים אחרים. אחד מהם, 'וגם ברינה', צוין לעיל. שינוי אחר הוא הלשון 'לקראת כלה לכו ונלכה' במקום 'לקראת שבת', זה נוסח יפה ומתקבל על הדעת, ונשמע מקורי. כך הוא גם באשר לתוספת המילה 'כי' בצירוף 'כי כבוד ה' עליך נגלה', ואולי אף באשר להוספת ה"א הידיעה בצירוף 'סוף המעשה', כי כך מתאים יותר ללשון הפתגם, שיוחס לחז"ל 'תחילת המחשבה סוף המעשה',²⁹ וכן בצירוף 'האל המיוחד', כי עם ה"א הידיעה הצירוף נכון יותר מבחינה דקדוקית.

שינוי אחר קשה יותר מבחינה לשונית הוא 'שמור זכור' במקום 'שמור וזכור', אך אפשר שגם זה מקורי: לפי חז"ל 'זכור ושמור בדיבור אחד נאמרו',³⁰ כי 'זכור את יום השבת' שבנוסח עשרת הדיברות של ספר שמות נזכר לפני 'שמור' שבנוסח של ספר דברים. ב'לכה דודי' נהפך הסדר כדי ליצור אקרוסטיכון על השם שלמה, אך אולי המחבר לא הקפיד תחילה על וי"ו החיבור לפני האות שי"ן, ולא ראה באות זו פגיעה אמיתית באקרוסטיכון, והשאירה כדי לקיים משהו מן הסדר המקורי. סדר זה אפשר שהוא חשוב גם מבחינת הסימבוליקה הקבלית, כי בצירוף המקורי, 'זכור ושמור', 'שמור' מבטא את הצד הנקבי הטפל ל'זכור', ובצירוף 'שמור וזכור' מתהפכים הדברים. ואולי ביקש המחבר בצירוף הבלתי אפשרי מבחינה לשונית 'ושמור זכור' גם להעתיק משהו מן הפלא של אמירת שני אלה בדיבור אחד. קל גם להבין איך צירוף קשה זה ייהפך ל'שמור וזכור', אך הדרך ההפוכה, תיקון 'שמור וזכור' ל'ושמור זכור', אינה מסתברת בשל הכלל הידוע *lectio difficilior melior sit*. אך אפשר שאלקבץ עצמו, בשעה שהוסיף לשירו את ארבעת הבתים דלעיל, גם החליק ושינה נוסחים קשים כאלה כדי להקל על ההבנה או לשם יפי המצלול השירי. אגב, בנוסח הדף נוספו שתי נקודות על השי"ן של 'שמור' ונקודה על האות זי"ן של 'זכור', כנראה ביקש המוסיף להימלט מן הקושי הלשוני של 'ושמור זכור' על ידי חזרה ל'זכור ושמור' של חז"ל, בלא התחשבות באקרוסטיכון.³¹

28 אפשרות אחרת היא לקוראו בלשון עבר, ולראות בווי"ו שבראש הצירוף 'ולא יחמול' את וי"ו ההיפוך.

29 ראה י' ליבס, סוד האמונה השבתאית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 308; ר' קימלמן, 'לכה דודי' וקבלת שבת, ירושלים תשס"ג, עמ' 47-48.

30 בבלי, ראש השנה כו ע"א.

31 כך מעיר לי ידידי זאב הרוי.

בדף שלפנינו, וכן בנגיד ומצווה, מודגש שר' חיים ויטאל נהג לשורר 'לכה דודי'. מכאן ברור שהאר"י עצמו לא נהג כך. ואכן, כפי שראינו, בשער הכוונות אין במקום זה אלא אמירת 'בואי כלה', שמצויה כבר בתלמוד (שבת קיט ע"א). לדעתי מכאן אפשר אף לתלמוד שהאר"י לא ידע כלל על מציאות השיר, כי לו ידע והתנגד לאמירתו, גם רח"ו תלמידו לא היה אומר.

לזה מצטרפת ידיעה שהיא חשובה לענייננו אף יותר מכך, ועליה עמדה בתוקף ברכה זק בשיחה בינינו, שגם רמ"ק, שבכל כתביו, כולל בפירושו התפילה שכתב, אינו מזכיר את 'לכה דודי', לא הכיר כלל את השיר. אם באשר לאר"י אפשר אולי לשער גם שהכיר את השיר והתעלם ממנו, אפשרות זו אינה תקפה בנוגע לרמ"ק. הרי אלקבץ היה מורו המובהק של קורדוכרו, וגם חברו וגיטו, ואילו הכיר רמ"ק את השיר לא יכול היה להתעלם ממנו. זו בעיניי, וכן בעיני ברכה, לא סתם *argumentum ex silentio* אלא ראייה ברורה לכך ש'לכה דודי' לא נכתב אלא אחרי מות רמ"ק והאר"י, כלומר אחרי שנת של"ב. בארבע השנים עד מיתתו בשנת של"ו (1576) היה סיפק ביד אלקבץ לכתוב את 'לכה דודי', ואף להוסיף עליו, כאמור, ארבעה בתים. בקביעה זאת יש משום חידוש. אומנם גם חוקרים רבים אחרים שעסקו בשיר 'לכה דודי' העלו שהאר"י ורמ"ק לא הזכירו את השיר ולא כללוהו בריטואל, אך הם לא למדו מכאן על זמן חיבור השיר. במחקרים מצוין ש'לכה דודי' נתחבר בקירוב בשנת ש"ח. אך היחיד שמנסה אף לנמק זאת הוא ראובן קימלמן, בספרו על 'לכה דודי',³² והוא כותב בזה הלשון (בעמ' 23): 'אף על פי שאין לנו הוכחה לקיומו של "לכה דודי" לפני שנת 1577, יש לנו סימנים לדבר'. סימנים אלה הם הימצאותם בצפת באותו דור של שירים נוספים הדומים ל'לכה דודי' גם במבנה, גם בפזמון החוזר, גם בהרבה לשונות בכתבי השיר, וגם בתפקודם הליטורגי. אחד מאלה נכתב בידי ר' מרדכי דאטו, ועליו כותב קימלמן כך (עמ' 24): 'הדמיון הרב בין פזמונו של רש"א לזה של דאטו מוסבר בכך שמחבריהם פעלו באותה חבורה בצפת בשנות הששים של המאה השש עשרה, מן הסתם זה של התלמיד דאטו, הושפע מזה של הרב, רש"א'.

אבל הסבר זה שנוי במחלוקת. לעומת דעה זו של קימלמן, ששותפים לה חלמיש ואף יצחק יוסף כהן שקדם להם,³³ היו אחרים שסברו שאותם שירים קדמו לאלקבץ. כך אברהם ברלינר³⁴ ויהודה רצהבי³⁵ וכך אף קימלמן עצמו, שבהערה בספרו (בעמ'

32 המצוין בהערה דלעיל.

33 במאמר סדר קבלת שבת ופזמון לכה דודי, בספרו מקורות וקורות, ירושלים תשמ"ב.

34 א' ברלינר, כתבים נבחרים א, ירושלים תש"ה-תש"ט, עמ' 43.

35 י' רצהבי, "לכה דודי" של המקובל ר' שלמה אלקבץ ומקורותיו, מחניים 6 (תשנ"ד), עמ'

(26), מביע גם סברה זו, וכותב 'ייתכן שהנוסח שלנו הוא עיבוד של שיר קיים או מעין מהדורה בתרא (כפי ששח לי פרופ' מ"ב [= מירון ביאליק] לרנר).'

כזאת היא גם דעתי, ואני גם אנמק: ראשית, כאמור, 'לכה דודי' מאוחר הוא ונכתב אחרי האר"י ורמ"ק. שנית, אומנם נכונה הקביעה שמרדכי דאטו היה תלמידו המובהק של רמ"ק, העריץ את דמותו ועסק בכתביו, אך כלל לא נובע מכך ששירו הוא חיקוי לשיר של מורו הנערץ, ר' שלמה אלקבץ. איפכא מסתברא: דווקא בשל כך אין להעלות על הדעת שהתלמיד דאטו לא יזכיר את שירו הנפלא של אלקבץ, ויעמיד לו תחליף בשיר משלו, שנופל ממנו הרבה מכל הבחינות. כך הוא גם בנוגע לשיר אחר שכתוב גם הוא במתכונת דומה ל'לכה דודי', ומחברו הוא ר' משה בן מכיר, בעל 'סדר היום', אף אם זה לא היה תלמיד ישיר של רמ"ק.

ההסבר המתבקש הפוך הוא: ר' מרדכי דאטו ור' משה בן מכיר לא חיקו את שירו של אלקבץ, אלא אלקבץ הוא שהסתייע בשירים אלה ושכמותם, ושכללם עד למעלה העליונה בשירו לכה דודי. מעלים בקודש ולא מורידים. תהליך זה, אגב, מעסיקני לא רק בהקשרו של 'לכה דודי', זאת דעתי גם בנוגע ליצירת מופת קבלית אחרת, האידרא הזוהרית, שבצורתה הנוכחית היא שכלול של יצירות אחרות שיצאו מתחת ידי מחברים שונים.

וגם על עמוד נוסף אפשר להשעין את איחורו של 'לכה דודי' והישענותו על מזמורים אחרים. שיר זה, שכולו קבלי, לאומי ומשיחי, בנוי על פסוק משיר השירים (ז, יב): 'לְכָה דוֹדִי נִצָּא הַשְּׂדֵה'. ר' שלמה אלקבץ כתב גם פירוש לשיר השירים, בשם איילת אהבים, אך ספר זה הוא כולו במישור האישי, המיסטי אקסטטי, ומדבר על אהבה בין התורה ללומדה, ואיננו לא קבלי, לא לאומי ולא משיחי. כך גם בפירושו לפסוק זה, שהיציאה לשדה מתפרשת בו על 'ההתבודדות הראוי למי שירצה שיחול עליו השפע הנבואי'³⁶, ממש כפי שאלקבץ נהג למעשה עם חברותו, כמתואר בספר גירושין לרמ"ק. זק מציינת בספרה (עמ' 213) פירוש פסוק זה באיילת אהבים, וכותבת שהשדה שבפסוק מתפרש כאן על ארץ ישראל. זה נכון כמובן, אך מן הראוי להוסיף שארץ ישראל נזכרת כאן דווקא בשל היותה המקום המוכן לנבואה, ולא דווקא בשל תפקידה בגאולה העתידית ומשמעותה בספירות. ואכן גם רקע אישי-מיסטי כזה היה לעלילת אלקבץ לארץ ולשיטוטיו בה, בנוסף למטרה הקבלית והמשיחית. בין מישורים אלה, האישי והקבלי-הלאומי, אומנם אין סתירה ואף יש חפיפה מסוימת. אף לירידת הכלה בשבת נודעת משמעות מיסטית אישית, כנשמה יתרה וסוכת שלום. ועם כל זאת ההבדל היסודי בין 'לכה דודי' של איילת אהבים לבין זה שבשיר מבקש הסבר, וזה יינתן בשלוש דרכים, ששלושתן אמת ומתווספות זו על

זו: ראשית, חכם כאלקבץ מסוגל להתפרש על תחומים שונים ולפרש אותו פסוק ברבדים אחדים; שנית, השיר נסמך כאמור על שירים קודמים שפירשו את הפסוק ברוח זו; ושלישית, השיר לכה דודי נכתב הרבה אחרי ספר איילת אהבים, אשר נרפס בשנת שי"ב, וכפי ששוטחת זק בספר שלפנינו (עמ' 33–35) הוא מתאר באמת את חוויותיהם הנזכרות של חבורת המקובלים שסביב אלקבץ, שעמה נמנו גם ר' יוסף קארו ור' משה קורדוברו. איילת אהבים, גם אם שייך הוא לסוגה ספרותית שונה מ'לכה דודי', גם הוא פנינה ספרותית ומחשבתית, ויפה עשתה ברכה זק שהעניקה לו בספרה את המקום הנרחב ביותר, והעמיקה בחקירתו.

לשם השוואה, הנה לפנינו השיר בנוסחו הרגיל בסידורים, כפי שהוא מושר בדרך כלל בישראל בקבלת שבת:

לְכֵה דוּדֵי לְקִרְאֵת כְּלָה. פְּנֵי שֶׁבֶת נִקְבְּלָה. לְכֵה דוּדֵי:
 שְׁמֹר וְזָכוֹר בְּדַבּוֹר אֶחָד. הַשְּׁמִיעֵנוּ אֶל הַמַּיְחָד. ה' אֶחָד וְשְׁמוֹ אֶחָד. לְשֵׁם
 וּלְתַפְאֲרַת וּלְתִהְלָהּ. לְכֵה דוּדֵי:
 לְקִרְאֵת שֶׁבֶת לָכוּ וְנִלְכֵה. כִּי הִיא מְקוֹר הַבְּרָכָה. מֵרֵאשׁ מְקַדְּם נְסוּכָה. סוּף
 מַעֲשֵׂה בְּמַחְשְׁבָה תַחְלָה. לְכֵה דוּדֵי:
 מְקַדֵּשׁ מֶלֶךְ עִיר מְלוּכָה. קוּמֵי צְאֵי מִתּוֹךְ הַהֶפְכָּה. רַב לָךְ שֶׁבֶת בְּעַמְּק הַבְּכָא.
 וְהוּא יַחְמַל עֲלֶיךָ חֲמֵלָה. לְכֵה דוּדֵי:
 הַתְנַעֲרֵי מֵעַפְר קוּמֵי. לְבָשִׁי בְּגָדֵי תַפְאֲרַתְךָ עַמִּי. עַל יַד בֶּן יִשִׁי בֵּית הַלְחָמֵי.
 קְרַבָּה אֶל נַפְשִׁי גְאֻלָּה. לְכֵה דוּדֵי:
 הַתְעוֹרְרֵי הַתְעוֹרְרֵי. כִּי בָּא אוֹרְךָ קוּמֵי אוֹרֵי. עוֹרֵי עוֹרֵי שִׁיר דְּבָרֵי. כְּבוֹד ה'
 עֲלֶיךָ נִגְלָה. לְכֵה דוּדֵי:
 לֹא תְבוֹשִׁי וְלֹא תִקְלָמֵי. מֵה תִשְׁתַּחֲוִי וּמֵה תִהְיֵמֵי. בְּךָ יַחֲסוּ עַנְיֵי עַמִּי. וְנִבְנְתָה
 עִיר עַל תִּלָּה. לְכֵה דוּדֵי:
 וְהָיוּ לְמִשְׁפָּה שְׂאִסְיָךְ. וְרַחֲקוּ כָּל מְבַלְעֵיךָ. יִשִׁישׁ עֲלֶיךָ אֱלֹהֶיךָ. כְּמִשׁוֹשׁ חֶתָן
 עַל כְּלָה. לְכֵה דוּדֵי:
 יְמִינוֹ וְשִׂמְאֵל תַּפְרִצֵי. וְאֵת יְדוֹד תַּעֲרִיצֵי. עַל יַד אִישׁ בֶּן פְּרָצֵי. וְנִשְׁמַחָה
 וְנִגְלָה. לְכֵה דוּדֵי:
 בּוֹאֵי בְשָׁלוֹם עֲטַרְתַּ בְּעֵלָה. גַּם בְּשִׁמְחָה וּבְצִהְלָה. תּוֹךְ אֲמוּנֵי עַם סִגְלָה. בּוֹאֵי
 כְלָה. בּוֹאֵי כְלָה. לְכֵה דוּדֵי:

קבלת שבת

בשדה אז אנו מעלים את הכובות העלמית ומבטל אפן
 הענינות שעולה מעצמו אלא על ידינו אך עם כל זה
 צריך לבין ב"ת לא לעבול יבט בשם ה' ולא לעלות
 הנשמות כי מעצמן עלות יק שקבלו אוי הגדול של הסלול
 שנכללו לעולה ואחר שנכללו מעצמן אז אנו מעשיכים =
 להסאר של אורו היקום אשר עם עלו על ידינו בנה שאנו
 מקבלי בשם ה' :

אחר כך יאמר שיר זה המעגל הרב מים זולה
 לכה דודי לקראת כלה פני אבת נקבלה
 ושמעו זכור בדיבור אחד השמיענו
 האל המיוחד: (ש) אחד ושמעו אחד לשם
 ולתפארת ולתהילה:
 לקראת כלה לבו ונלכה כי היא מקוד הברכה:
 מעראש תקדש נשוכה ^{מתח אונתה}
 מוף ומעשה בנתה אבה ^{הקודמים לאה}
 ביה: מעדש חלך עיר מעוכה:
 קומי באי מעדן התוכה: רב לך אבה //
 בעתק הבכא ולא חמל עליך חמלה:
 התעירי. התעירי כי בא אורך קומי אודי.
 עירי עירי שיר דברי כי כבודי עליך נגלה:
 באי בשלם עמרה בעלה ^{אבת פלעדי יאמר}
 וגם צלילה וכזה לה. ^{וגם בשמחה:}

צ"ח